

VI. ZÁVĚREČNÉ SHRNU TÍ

Chápeme-li písmo jako kulturněhistorický fenomén, který nejenže reflektuje estetické cítění svých tvůrců (písařů) reprezentujících určitou písařskou tradici (školu), ale který současně do značné míry kopíruje soudobé strukturální společenské posuny a změny, pak doba přelomu 13. a 14. století je ideální pro analýzu prakticky všech aspektů s písmem souvisejících. Vyloučení písma formálně knižního a zaměření pozornosti na písmo listinné je snadno obhajitelné narůstající distancí mezi oběma těmito formami, přičemž ovšem písmo diplomatické provenience se stává stále zřetelněji nositelem progresivních, vývojově závažnějších trendů.

Positivních výsledků při studiu důležitých tehdy probíhajících paradigmatických změn bylo možno dosáhnout primárně odhalením práce jednotlivých „elementárních činitelů“, totiž písařských individualit (hledisko manuální identity, tj. totožnosti písařské ruky); následně jejich vzájemnou komparací a odhalením příbuznosti u navzájem srovnatelných grafických projevů (hledisko manuální afinity) byla provedena rekonstrukce lokálních písařských škol včetně charakteristiky jejich podílu na formování celkového obrazu českého listinného písma pozdního 13. a raného 14. století.

Interpretace českého listinného materiálu pod tímto trojím „zorným úhlem“ (písař – škola – obecný vývoj písma) má ovšem ještě jeden nezanedbatelný praktický dopad, totiž využití výsledků paleografické analýzy pro kritickou edici Český diplomatář, jež ve svém sedmém dílu přinese bohemikální diplomatický materiál z let 1283-1306. Týká se to pochopitelně zejména první „studijní vrstvy“: individuálních písařských rukou.

V prostředí panovnické kanceláře v těchto letech se jako profilující osobnosti jeví písaři „Venceslaus 3“ (V 3, mistr Jindřich písař v letech 1271-1298), dále písař „Venceslaus 16“ (V 16, mistr Petr Angeli, jehož ruka byla rozpoznána na diplomatickém materiálu z let 1291-1313) a písař „Venceslaus 41“ (V 41 s doloženou písařskou rukou v letech 1304-1308).

Mistr Jindřich soustředil kolem sebe v prostředí kolegiáty sv. Petra a Pavla na Vyšehradě již od počátku 70. let 13. století okruh písařů ovlivněných jeho grafickou tvorbou (první vyšehradská škola, Vyšehrad I), jejichž vrcholné působení spadá převážně do 80. let 13. století. K nejvýraznějším Jindřichovým žákům patřil protonotář moravského oddělení kanceláře Václava II. mistr Jan ze Sadské (písař „Venceslaus 12“ – V 12, jehož písařská činnost spadá do let 1272-1288), který tento vyšehradský duktus přenáší i do moravského prostředí (viz ruku Jindřicha z Tuřan – D 8 z let 1284-1288 v prostředí kanceláře olomouckého biskupa Děťicha). Charakteristickým znakem tohoto období je kaligrafická, místy až vyumělkovaná gotická diplomatická minuskula, jež ovšem jde jednoznačně proti hlavním vývojovým tendencím (v rámci listinného písma) inklinujícím prakticky po celou druhou polovinu 13. století k písmům užitkovým, zběžným. Tímto užitkovým písmem přirozeně disponovali i tito písaři a neváhali jej příležitostně používat, a tak u nich můžeme pozorovat velmi zajímavý výskyt dvojího duktu. Někte-

ří písaři první vyšehradské školy dokonce tento druhý, užitkový duktus upřednostňují – viz ruku „Venceslaus 4“ (V 4 náležející s největší pravděpodobností mistru Velislavovi písíciemu v letech 1281-1289).

Řešení této poněkud rozpolcené situace přináší až mistr Petr Angeli (ruka „Venceslaus 16“) a jeho žáci představující druhou generaci vyšehradské školy (Vyšehrad II). Petrova ruka rezignuje na graficky „přežitě“ formy gotické diplomatické minuskuly, do listinného písma citelně pronikají prvky kurzívy a výsledkem tohoto procesu je vývojově závažná gotická diplomatická polokurzíva. Ta je vlastně jakýmsi kompromisním řešením, střední cestou mezi oběma výše zmiňovanými dukty představitelů první vyšehradské školy. Stává se dominantním typem listinného písma v českém diplomatickém materiálu 90. let 13. století a samotného počátku věku následujícího, a to jak v čistopisech listin, tak i na fragmentech našich nejstarších zachovaných úředních knih. K žákům mistra Petra Angeliho náleží nejen písaři působící v panovnické kanceláři (např. ruka V 11), ale i písař T 16 (zachytitelný v listinách pražských biskupů v letech 1295-1308) a písař SM 1, jehož ruku známe z originálních listin let 1292-1306 a jehož činnost je spojena s prostředím Starého Města pražského, kde jej lze přesvědčivě ztotožnit s městským notářem mistrem Petrem. Sama tato skutečnost výborně reflektuje charakter vyšehradské notářské školy, jejíž působnost již v této době překračuje úzký rámec školení pro potřeby panovnické kaple či přesněji řečeno jeho kanceláře (v tomto smyslu vystupuje vyšehradská kolegiátní kapitula jako *capella specialis* českého panovníka), eventuelně pro vlastní, domácí (kapitulní) potřeby a stává se na sklonku 13. století zásobárnou školených notářských sil pro všechna prostředí, kde mohou její absolventi najít své uplatnění. Všechny zmiňované písařské ruce jsou reprezentanty domácí školené notářské tradice, jeho „hlavního proudu“ zabezpečujícího *gras* tehdy emitovaných listin v Čechách a na Moravě.

Období vlády posledních přemyslovských králů Václava II. (1283-1305) a Václava III. (1305-1306) završuje řadu trendů připravovaných minimálně již od doby Přemysla II. Platí to např. o stupni vzdělání vůdčích osob, jež hrály ve formování českého listinného písma určující roli. U odpovědných protonotářů, kteří se v této době stále ještě aktivně podílejí na vyhotovování listin svou písařskou rukou, máme již pravidelně doloženo univerzitní (samozřejmě na zahraničních univerzitách získané) vzdělání mistrovského, výjimečně i doktorského gradu.

Kolem roku 1300 dochází v obecné rovině vývoje listinného písma k výrazné změně: u gotické diplomatické polokurzívy sílí tendence k morfologické unifikaci (jdoucí napříč jednotlivými lokálními tradicemi) je doprovázena prosazováním tzv. vřetenovitých (bezsmýčkových) zakončování dříků s dolní dotažnicovou délkou. Nejvýraznějším představitelem tohoto nového a pro následující lucemburskou epochu nejdůležitějšího duktu v oblasti listinného písma je ruka „Venceslaus 41“. V 41 nenavazuje na vyšehradskou tradici, spíše naopak na Vyšehradě školení písaři reagují na tento trend (není od věci hovořit přímo o módě) a jakožto na podnět přicházející zvenčí jej sekundárně akceptují do svých již zralých grafických projevů a obohacují jím morfologické repertoáry svých písařských projevů.

Rostoucí význam profesionálně školených a současně i univerzitně vzdělaných notářských sil na vyhotovování diplomatických písemností přirozeně demotivuje řadu

dříve diplomaticky aktivních okruhů (vystupujících zpravidla jako příjemci) pěstovat svou diplomatickou činnost ve vlastní režii. Pouze u některých významnějších cisterciáckých klášterů (Plasy, Velehrad, Oslavany a Zlatá Koruna) lze ještě na přelomu 13. a 14. století zachytit pěstování lokální grafické tradice. Ty ovšem zpravidla (typicky Plasy, částečně Zlatá Koruna) představují z vývojového hlediska zcela okrajové fenomény usilující o hledání kompromisů mezi písmem listinným a kaligrafickým písmem knižním. Tyto experimenty (někdy označované souhrnně jako cisterciácký duktus) čerpající podněty z archaických forem diplomatické minuskuly vedou ale do slepé uličky a jsou předem odsouzeny k zániku.

Prorůstání zběžných prvků do písma čistopisů listin není jen svědectvím o jisté estetické „degradaci“ této formy písemnosti nutně doprovázející kvantitativní nárůst emisí diplomatického materiálu v průběhu 13. století, je rovněž indikátorem závažných strukturálních proměn pozorovatelných minimálně již od období Přemysla II. a vrcholících právě za vlády obou posledních Přemyslovců. Ty se ve svých důsledcích promítají mimo jiné i do rozšiřování funkční báze písma, popřípadě písemného porřízení vůbec, jež pozvolna stále více vrůstá do života české středověké společnosti. V této oblasti se sice často pohybujeme na poli hypotéz, přičemž nezřídka jsou svědectví o těchto změnách vložena do nepřímých indicií a pouhých narážek. Nicméně navzdory tomu máme pro pozdní 13. století vedle takovýchto nepřímých dokladů již i první, pochopitelně fragmentárně dochované originální písemnosti mající charakter primitivních úředních knih včetně hospodářské agendy (urbáře, rejstříky cenzu), aktového materiálu (zlomky vizitačních protokolů, texty vznikající v průběhu kanonickoprávních procesů) či formulářové sbírky. Grafika těchto textů prozrazuje genetickou svázanost se soudobou listinnou produkcí, ale nejen to. Originální listiny definitivně přestávají být imunní vůči podnětům ze sféry písemností užitkového, krátkodobého a mnohdy jen subsidiárního charakteru.

Integrální součástí šířeji pojímané písařské kultury je studium „vedlejších projevů“ písařské činnosti, které se koncentrovaly zejména kolem úpravy psací látky (pergame-nu) používané při vyhotovování diplomatických písemností. Vlastní způsob a pečlivost opracování analyzovaných listin zcela odpovídá středoevropskému úzu, drobné nuance projevující se například nedbalým opracováním původně srstní strany a její nedostatečné uhlazení a křídování jsou zapříčiněny spíše okamžitými podmínkami (spěch, nutnost improvizace) než vědomými aluzemi na jihoevropské prostředí. U profesionálních notářů byla zjištěna jednoznačná dominance liniatury provedené tzv. slepým linkováním, kdežto u okruhů, u nichž lze předpokládat paralelní existenci skriptoria produkujícího literární kodexy, nacházíme rovněž liniaturu provedenou rozředěným inkoustem, jež je častější právě v soudobé rukopisné praxi. Specifickým aspektem liniatury u originálních listin je snaha vyhnout se výraznějším perforacím psací látky, které jsou naopak u literárních kodexů zcela běžné. Okrajové vpichy tak buď zcela scházejí, nebo jsou provedeny jen velmi decentně. Požadavek čisté, pokud možno ničím neporušené psací plochy lze, byť samozřejmě jen nepřímo, dát do souvislosti se snahou minimalizovat jakákoliv poškození, jež by v budoucnu mohla být příčinou zpochybňování autenticity daného dokumentu, popřípadě eventuelních problémů při konfirmačním řízení. Ještě

zřetelněji se pak tato skutečnost promítá do písařské práce v užším slova smyslu, tedy do psaní vlastního textu. Ovšem ani zde se písaři výjimečně nezdráhají provádět razury či jiné opravy v textu „čistopisu“, častěji pochopitelně v případě písařů nezkušených, příležitostných. Vzácně se vyskytující *probationes penae* jsou vytěsnány pod pliku či na dorzální stranu listin.

Z čistě typologického hlediska je v českém listinném písmu ve sledovaném období nejvíce zastoupena gotická diplomatická polokurzíva. Je však třeba mít na paměti, že nezanedbatelné množství listinné produkce zabezpečují písařské ruce bez specializovaného školení, jejichž grafický projev postrádá řadu stylových prvků či typologických znaků. Průvodním znakem těchto neškolených písařských projevů je rovněž poměrně značná morfologická labilita.

Prostředí Čech a Moravy konce přemyslovské éry můžeme přesto charakterizovat jako prostor, v němž dochází ke konstituování domácí profesionální notářské tradice projevující se charakteristickým duktem, který je zde kontinuálně pěstován po dvě písařské generace působící souhrnně po dobu zhruba čtyřiceti let. Pěstování tohoto duktu prokazatelně vychází z notářské školy při kolegiální kapitule na Vyšehradě a má zejména od 90. let 13. století schopnost hrát roli jakési lokální grafické autority, a to zejména díky působení jejich „absolventů“ i mimo rámec vlastní panovnické kanceláře. Svou životaschopnost projevila též ochotou přijímat podněty vycházející z progresivního kurzívního písma.